

A HALLEI FRANCKESCHE STIFTUNGEN INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI NEVELTJEI (1696–1787)*

Halle vonzerejét a 18. században nemcsak egyetemének, hanem a Franckesche Stiftungen intézményeinek is köszönhette. Az ún. „árvaház” eredetileg valóban a gyerekek felkarolására szolgált, de egymás után nőttek ki belőle a különböző szintű iskolák. Két találmány tette Hallét vonzóvá: az ingyenes menza, továbbá az, hogy árvaházi iskolák egyetemi hallgatókat alkalmaztak tanítóként és képzésükéről is gondoskodtak. Az árvaház így olcsó, nagy létszámú tanerőbőz jutott, az informátorok pedig amellett, hogy biztosítani tudták egyetemi tanulmányaik anyagi hátterét, még tapasztalatra is szert tettek. Ezért itt a tebenség és a szorgalom önmagában is érvényesülhetett. Ezek a szociális és pedagógiai intézkedések nagyban hozzájárultak a hallei egyetem felemelkedéséhez. Amikor az intézményrendszer teljesen kiépült, és rendszeressé vált az informátorok írásos értékelése, informatív akták keletkeztek azokról az emberekről is, akik később meghatározó szerepet játszottak Magyarország és Erdély iskolaiügyének történetében.

Kulcsszavak: Franckesche Stiftungen, hallei egyetem, árvaház, menza, tanítóképzés

THE HUNGARIAN AND TRANSYLVANIAN PUPILS OF THE INSTITUTIONS OF THE FRANCKESCHE STIFTUNGEN IN HALLE. Halle's appeal in the 18th century was due not only to its university, but also to the institutions of the Francke Foundations. The so-called "orphanage" was originally intended to take care of children, but it was successively expanded into schools at different levels. Two inventions made Halle attractive: the free canteen and the fact that orphanage schools employed university students as teachers and provided training for them. The orphanage thus had access to a large and cheap teaching staff, and the informants gained experience as well as being able to finance their university studies. It was therefore a place where talent and diligence could flourish. These social and pedagogical measures contributed greatly to the rise of the University of Halle. When the institutional system was fully developed and the written evaluation of informants became systematic, informative files were also produced on people who later played a decisive role in the history of schooling in Hungary and Transylvania.

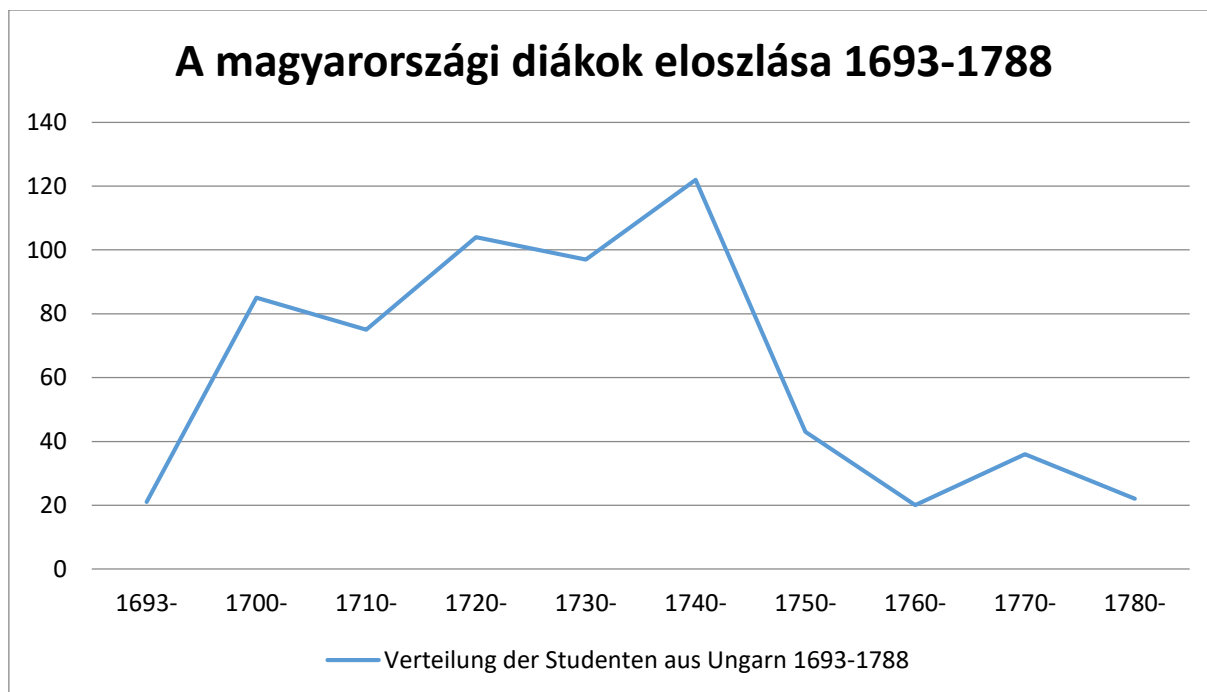
Keywords: Francke Foundations, University of Halle, orphanage, canteen, teacher training

Az August Hermann Francke (1663–1727) által alapított *Franckesche Stiftungen* hallei gyűjteményeiben évtizedek óta folynak szisztematikus kutatások a levéltári és könyvtári állományok *Hungarica*-tétéleinek összegyűjtésére.¹ Jelen tanulmány azokra a magyarországi és erdélyi személyekre fókuszál, akik a hallei pedagógia felvirágzásának szűk évszázadában, 1696–1787 között valamiképp a hallei árvaház intézményeihez kötődtek (például mint diákok vagy tanárok), és ez a kapcsolatuk írásos nyomot hagyott az árvaház gyűjteményeiben: akár kéziratos, akár nyomtatott formában. Ezek a szövegek sokszor iskolai anyakönyvek adatgazdag bejegyzései, máskor pedig igényesen megfogalmazott ego-dokumentumok (önéletrajzok, visszaemlékezések), néha viszont csak a pusztán név fordul elő a gazdasági iratokban.

Hungari et Transylvani a 18. században – a sziléziaiak és a balti németek mellett – az egyik legnagyobb külföldi nemzetet képviselték a hallei egyetemen. A pontosabb összehasonlító statisztikáktól most eltekintek, mert az egyes említett csoportok körvonalai mind jogi, mind identitásbeli szempontból elmosódtak. Ami egyedül a magyarországi és erdélyi hallgatókat illeti, szerencsére vissza lehet nyúlni Tar Attila 2004-ben megjelent adatgyűjteményéhez – *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789* címmel² –, mely alapján ez az eloszlási diagram rajzolható.

¹ A Halléban folyó *Hungarica*-kutatásokról lásd: Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, Hg., *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Teil 2: Handschriften*, bearb. von Zoltán CSEPREGI, Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn 39/1–2 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2015), VII–XII.

² TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, 2004), 121–160.

A hullámvölgyek itt pontosan követik a politikai változásokat, a béke- és háborús időket, ahogyan az a felsőoktatásban mindig megfigyelhető.

Az itt bemutatott statisztika rögtön felveti jelen adatgyűjtés felső időhatárának kérdését. 1756 után, a hétéves háború kezdetén a Habsburg alattvalók szinte teljesen eltűntek a porosz Halléból. Az 1769-es év, Gotthilf August Francke (1696–1769), az alapító fia és utódja halálának éve, az árvaházi alapítványok szempontjából szintén markáns korszakhatárt jelent. Ezután ugyanis rendkívül megritkúlnak a magyarországi diákokra vonatkozó adatok a *Franckesche Stiftungen* levéltáraiban. Tar Attila adattárának felső időhatárát, 1789-et is jogosan lehetett volna választani, bár ebben is 1788-ra esik az utolsó hallei beiratkozási adat.³ Végül 1787-re esett a választás: ebből az évből származik a két utolsó releváns megjegyzés az informátorok jegyzékében, és utána évekig nem bukkannak föl magyarországi vagy erdélyi diákokat érintő bejegyzések.

Ennek a változásnak külső és belső összetevői egyaránt felismerhetőek. A külső okok közé tartozik a Türelmi Rendelet kiadása a Habsburg-tartományok számára (1781), amely az ottani protestáns iskolákat is felvirágoztatta, eltörölve sok terhes megszorítást. A belső okokon elsősorban az árvaházi oktatás válságát, az iskolai színvonal és a diáklétszám csökkenését lehet érteni.⁴

Halle vonzerejét nemcsak 1694-ben alapított új egyetemének, hanem az úgynevezett glauchai intézményeknek is köszönhetette. Alapítványait August Hermann Francke még glauchai lelkészként hozta létre, így Halle elővárosában, Glauchában valóságos gyermekváros született.⁵ Az „árvaház”

³ Uo., 158 (1362. sz.).

⁴ Johann Ludwig SCHULZE, Georg Christian KNAPP und August Hermann NIEMEYER, *Beschreibung des Hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Franckischen Stiftungen nebst der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts: zum Besten der Vaterlosen* (Halle: Waisenhaus, 1799), 98–102.

⁵ Az árvaház történetének bőséges irodalma van. A kezdetekről maga az alapító számol be a legrészletesebben: August Hermann FRANCKE, *Segensvolle Fußstapfen [1709]*, hg. von Michael WELTE (Gießen: Brunnen-Verlag, 1994). Még mindig alapvető az 1799-ben megjelent monográfia: SCHULZE, KNAPP und NIEMEYER, *Beschreibung...* A legújabb kutatásokhoz lásd: *Frühneuzeitliche Schularchitekturen: internationale und interdisziplinäre Perspektiven*, Hg. Thomas GRUNEWALD, *Hallesche Forschungen 67* (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen; [Wiesbaden]: Harrassowitz Verlag, 2024); Thomas GRUNEWALD und Klaus E. GÖLTZ, *Das Planarchiv der Franckeschen Stiftungen: die Schulstadt in Zeichnungen und Rissen des 18. Jahrhunderts* (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen; [Wiesbaden]: Harrassowitz Verlag, 2024); Michael ROCHER, »Mit neuem Eifer an der Bildung junger Leute zu arbeiten«: Das Pädagogium Regium Halle und das Philanthropin Dessau im

eredetileg valóban az elesettek, főleg a gyerekek felkarolására szolgált, de egymás után nőttek ki belőle a különböző szintű iskolák. Az intézmény hamarosan könyvkereskedéssel, nyomdával, patikával, sörfőzdével, pékséggel s különböző üzemekkel egészült ki. 1698-ban Francke személyes látogatása Berlinben eredményes volt: a világi kormányzat támogatását bizonyítják az egymás után elnyert privilégiumok (iparűzési engedélyek adómentességgel). A porosz uralkodó az árvaházat úgynevezett *annexum*ként az autonómiával rendelkező egyetemhez csatolta, ezzel kivonva a helyi világi és egyházi közigazgatás hatásköre alól.⁶

A szociális gondoskodás kezdettől fogva összeforrott az oktatás feladatával,⁷ így az árvaház növekedése szükségszerűen vezetett egy iskolaváros születéséhez. 1695-ban indult el az elemi oktatás, 1696-ban a középfokú a későbbi *Paedagogium Regium* előzményével, 1697 pedig a máig folyamatosan működő *Latina* alapítási éve.⁸

Juliane Jacobi még doktori disszertációjában állította fel azt a hipotézist, hogy Francke intézményében már a növendékek felvételekor sajátos válogatás zajlott: más korabeli árvaházaktól eltérően nem a szociális rászorultság, hanem az elvárható iskolai teljesítmény, azaz a tehetséggondozás (*Begabtenförderung*) volt a meghatározó szempont. Jacobi szerint ezt a következtetést támasztja alá egyrészt az árvák szociális háttérének vizsgálata (a szülők foglalkozási adatai), másrészt későbbi előmenetelük: a fiúk jelentős hányada, mintegy 30%-a került be a latin iskolába azzal a reménnyel, hogy alkalmasak lesznek az egyetemi tanulmányokra. Az árva fiúk esetében pedig igen magas a lelkészárva aránya is, majdnem 20% (ez a lányoknál lényegesen alacsonyabb arány, kevesebb mint 10%), ami nem annyira a gondoskodás igényéről, hanem sokkal inkább a hivatási tradíció fenntartásáról tanúskodik: a lelkészfiaktól egyértelműen azt várták el, hogy apjuk nyomdokába lépjenek.⁹ 1999–2004-ban rendkívül nagymintás alap kutatás zajlott Jacobi meghatározó részvételével a *Franckesche Stiftungen* levéltáraiban, melynek során több mint tízezer egykori növendék előmenetelét vizsgálták meg és gyűjtötték változatos lekérdezésre alkalmas adatbázisokba.¹⁰ Ennek alapján Jacobi némiképp módosította tézisé: a városból és közvetlen környékéről ugyan rászorultsági alapon, távolabbról viszont már tanulási teljesítmény szerint, tehetséggondozási céllal, határozott pályaválasztási elvárásokkal kerültek be az árvaházba a növendékek.¹¹

bildungsräumlichen Vergleich, Hallesche Forschungen 69 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen; [Wiesbaden]: Harrassowitz Verlag, 2025). Magyarul olvasható: PAYR Sándor, *A pietizmus paedagógikája: Spener, Francke és a magyar pietista nevelők* (Pozsony: Wigand, 1908); FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001).

⁶ Thomas J. MÜLLER-BAHLKE, „Protektion und Privilegien: Das Verhältnis zwischen den Franckeschen Stiftungen und dem preußischen Staat”, in *Gott zur Ehr und zu des Landes Besten: Die Franckeschen Stiftungen und Preußen. Aspekte einer alten Allianz*, hg. von Thomas J. MÜLLER-BAHLKE, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 8, 105–155 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2001).

⁷ Juliane JACOBI, „Man hatte von ihm gute Hoffnung...« Die soziale Kontur der Halleschen Waisen Kinder“, in *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*, hg. von Udo STRÄTER, Josef N. NEUMANN und Renate WILSON, Hallesche Forschungen 10, 53–69 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen; Tübingen: Niemeyer-Verlag, 2003).

⁸ FRANCKE, *Segensvolle Fußstapfen...*, 470–473.

⁹ Juliane DITTRICH-JACOBI, *Pietismus und Pädagogik im Konstitutionsprozeß der bürgerlichen Gesellschaft: Historisch-systematische Untersuchung der Pädagogik August Hermann Franckes (1663–1727)* (Diss. Bielefeld, 1976; ²1989), 99–102 <https://pub.uni-bielefeld.de/record/2301254>; „Man hatte von ihm gute Hoffnung...“: *Das Waisenalbun der Franckeschen Stiftungen 1695–1749*, Hg. Juliane JACOBI und Thomas J. MÜLLER-BAHLKE, Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 3 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen; Tübingen: Niemeyer, 1998), XXV–XXVIII.

¹⁰ „Schüler, Lehrer und Schullalltag der Schulen in den Franckeschen Stiftungen. Vom Beginn bis zum Tod des zweiten Direktors“ (1697–1769).

¹¹ Juliane JACOBI, „Die Bedeutung der Waisenhausschulen als Bildungseinrichtung für die Stadt Halle“, in *Bildung und städtische Gesellschaft: Beiträge zur hallischen Bildungsgeschichte*, hg. von Thomas MÜLLER-BAHLKE, Forschungen zur hallischen Stadtgeschichte 3, 54–68 (Halle [Saale]: mdv, ²2004), 63; Juliane JACOBI, „Einleitung“, in *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne: Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*, hg. von Juliane JACOBI, Hallesche Forschungen 22, 1–12 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, 2007), 3–4.

Francke intézményeggyüttesét a 18. században végig következetesen a *Waisenhaus* elnevezéssel illetik, bár pár év múltán egy három földrészre kiterjedő missziós, információs és kereskedelmi hálózat¹² működtetése mellett az árvák ellátása és iskolázása lett a legkisebb horderejű ügy, noha ez a gondoskodás sem szűnt meg soha.¹³

A magyarországi és erdélyi diákok szempontjából különösen két találmány tette az intézményt vonzóvá: a menza (*Freitisch*)¹⁴ és az informátori rendszer.¹⁵ Az előbbi csak annyi kommentárt igényel, hogy hazai vagy birodalmi patrónusok hiányában a pénztelen lutheránus diák – néhány kisebb ösztöndíj mellett – csak két helyen számíthatott teljesen ingyenes megélhetésre: a tübingeni *Stift* lakójaként¹⁶ vagy hallei *Freitischler*ként.

Az informátorok bevonása már messzebbre mutató jelenség. Francke ügyes megoldással egyetemi hallgatókat alkalmazott árvaházi iskoláiban tanítóként. Ezeknek képzéséről és felügyeletéről egyaránt gondoskodott.¹⁷ A módszer pedagógiai értékéről a legszélsőségesebb vélemények keringenek a szakirodalomban, az viszont kétségtelen, hogy Francke intézményei olcsó, képzett, nagy létszámú tanerőhöz jutottak, az informátorok pedig amellett, hogy biztosítani tudták egyetemi tanulmányaik anyagi hátterét, még bőséges tapasztalatra is szert tettek.¹⁸ A *Paedagogium*ban – korszakoktól függően – átlag két-három diákra jutott egy-egy informátor, ők állandóan a gyerekekkel voltak, velük laktak. A többi iskolatípusban is hasonló jelenségről tanúskodnak a számok: A *Latindában* ez az arány – korszakoktól függően – egy a 11-12-höz, a német iskolákban pedig egy a 16-hoz.¹⁹

Günter Mühlfordt az egyetem és az árvaház perszónálunióját (az árvaház vezetőinek egyetemi professzúrája és a hallgatók informátori állása) művelődéstörténetileg is gyümölcsöző szimbiózisként értékeli. Ez a rendszer tette Hallét a szegények egyetemévé (*Armenuniversität*), ahol a tehetség és a szorgalom önmagában is érvényesülhetett. A *Franckesche Stiftungen* egyedülálló szociális intézményei nagyban hozzájárultak az egyetem népszerűségéhez és felemelkedéséhez.²⁰

A *Franckesche Stiftungen* valamennyi oktatási intézményében találhatók magyarországi és erdélyi növendékek, azaz árvák, diákok és informátorok. Az egyes tanulók pályafutása – néhány hiányosság

¹² Carl HINRICHS, *Preußentum und Pietismus: Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971), 47–62; Brigitte KLOSTERBERG, „August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung”, in *Die Welt verändern: August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*, hg. von Holger ZAUNSTÖCK, Thomas MÜLLER-BAHLKE und Claus VELTMANN, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 29, 157–166 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle; [Wiesbaden]: Harrassowitz Verlag, 2013).

¹³ JACOBI und MÜLLER-BAHLKE, „Man hatte von ihm...”, VII–XXII; Juliane JACOBI, „Anthropologie und Pädagogik: Empirische Aspekte der Erziehung im Halleschen Waisenhaus (1695–1769)”, in *Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne: Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext*, hg. von Juliane JACOBI, Hallesche Forschungen 22, 59–74 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, 2007); Udo STRÄTER, „Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle“, in *Kinder, Krätze, Caritas: Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*, hg. von Claus VELTMANN und Jochen BIRKENMEIER, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 23, 77–87 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009).

¹⁴ FRANCKE, *Segensvolle Fußstapfen...*, 206, 452.

¹⁵ Az „informátor” szó korabeli jelentése: ’tanár, tanító, nevelő, korrepetitor’.

¹⁶ GÉMES István, *Hungari et Transylvani: Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)* (Budapest: Luther, 2003), 115–124.

¹⁷ Berthold EBERT, „Das »Seminarium praeceptorum« August Hermann Franckes: Zur Geschichte der Lehrerbildung in den Franckeschen Stiftungen”, in *Schulen machen Geschichte: 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hg. von Paul RAABE, Daniel CYRANKA und Joachim DIMANSKI, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 4, 105–121 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 1997); Axel OBERSCHELP, *Das Hallesche Waisenhaus und seine Lehrer im 18. Jahrhundert: Lernen und Lehren im Kontext einer frühneuzeitlichen Bildungskonzeption*, Hallesche Forschungen 19 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Niemeyer-Verlag, 2006).

¹⁸ FRANCKE, *Segensvolle Fußstapfen...*, 451. Lásd még uo., 31–32, 36–37, 185–186, 204, 452; vö. PAYR, *A pietismus...* 70–81.

¹⁹ Peter MENCK, „August Hermann Francke und seine Schulen”, in *Schulen machen Geschichte: 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hg. von Paul RAABE, Daniel CYRANKA und Joachim DIMANSKI, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 4, 15–26 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 1997), 18.

²⁰ Günter MÜHLFORDT, „Die Franckesche Schulstadt: Werden und Weltwirkung eines geistigen Zentrums“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 40 (1992): 281–285, 281–282.

ellenére – rendkívül jól dokumentált. Bár számuk az egyetemre beiratkozott hallgatók számának kevesebb mint a fele (az adatgyűjtés 288 főre terjed ki), ám ezek a peregrinusok valószínűleg intenzívebben szívhatták magukba August Hermann Francke eszméit, mint azok, akik tisztán egyetemi tanulmányokat folytattak.

Természetesen a Francke-alapítványok intézményei annál szélesebb spektrumot fednek le, mint amire most a magyarországi és erdélyi diákokkal kapcsolatban kitérek. A következőkben az alapítványoknak azokra az oktatási intézményeire és létesítményeire koncentrálok, amelyeket az iskolások és az egyetemi hallgatók rendszeresen használtak. Ez utóbbiak közül kétségtelenül a menza volt a legfontosabb találmány. A *Freitisch* – mint fent már szó volt róla – rendszeresen és rendkívüli módon egyaránt lehetett élvezni; az intézmények *praeceptorai* és másolói az előbbi kategóriába estek. Az utóbbi csoportba viszont a leginkább rászorult diákok tartoztak.

Francke a *Freitisch* révén – mint már említettem – sok diák számára egyszerre teremtett értelmes elfoglaltságot és megélhetést. Így Halle a lenézett „szegény egyetemből” a szó legszorosabb értelmében a szegények egyetemévé (*Armenuniversität*) vált. Ez az új találmány 1702-től kezdve az árvaház számos mecénását arra készítette, hogy további asztalokat alapítson a diákok különböző csoportjai számára. Az 1717-es évből tudunk arról a javaslatról, hogy magyar asztalt állítsanak fel, nem tudni, milyen sikerrel:

„[Friedrich Heinrich von] Seckendorff altábornagy úr ma reggel kísérőivel együtt meglátogatta az árvaházat és igen nagy tetszését nyilvánította. Délután itt volt és megbeszélte [Francke] professzor úrral, hogy ki kell itt nyomtatni a soproni énekeskönyvet, hogy ő ezer Bibliát szeretne társzekerein a magyarok számára becsempészni, és hogy egy magyar asztalt szeretne itt felállítani.”²¹

Annyi bizonyos: 1696 és 1713 között összesen 27 magyarországi és erdélyi diák élvezte az árvaházban az ingyenes asztal áldását.²² Sajnos a későbbi, 1752-ig tartó hiányos és adatszegény névsorokra (mivel ezek nem tartalmazzak sem keresztnévet, sem származási helyet) nem lehet pontos statisztikát alapozni,²³ ám ezzel a bizonytalansággal együtt az összes ismert kárpát-medencei *Freitischler* száma mintegy 61-re tehető.

Mint már említettem, a *Freitisch* az iskolákban dolgozó informátorok munkájához kapcsolódott. Az informátorokról sem rendelkezünk ugyan teljes nyilvántartással a *Franckesche Stiftungen* levéltáraiban, a *Freitisch* problematikájánál mégis sokkal jobb a helyzet. A vizsgált időszakban pontosan 126 magyarországi vagy erdélyi személyt említenek a források,²⁴ akik az árvaházi német iskolákban, a *Latinában* vagy éppen a *Paedagogium Regiumban* dolgoztak.

És most eljutunk egy szakkifejezéshez, a hallei árvaház helyi zsargonjához: *Anstaltenkarriere*. A *Franckesche Stiftungen* intézményei számos lépcsőfokot kínálnak erre, de nem feltétlenül mint mindenki számára nyitott lehetőségeket. Háromféle magyarországi karriertípust sikerült felismernem:

- vagy árvaként érkezik ide és szorgalommal, tehetséggel végigjárja az iskolarendszert, hogy végül az egyetemre kerüljön, és informátorként visszatérjen ugyanabba az iskolarendszerbe;
- vagy a *Paedagogium* tanulójaként érkezik Halléba, hogy később az egyetemen folytassa és fejezze be tanulmányait;

²¹ Az idézeteket saját fordításomban közlöm. „Der Herr General-Lieut. von Seckendorf hat heute frühe das Waysenhaus besucht nebst seiner Gesellschaft und viel Vergnügen verspüren lassen. Nachmittag war er hier und besprach sich mit dem Herrn Professor, daß hier das Edenburgische Gesangbuch solle gedruckt werden, daß er 1000 Bibeln für die Ungarn auf seinen Rüstwagen hinein senden wolte, daß er einen ungerschen Tisch einrichten wolte.“ *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755): 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Hg.Zoltán CSEPREGI (Budapest: MEDiT, 2013), 179 (101. sz.) <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/215>.

²² Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptarchiv (AFSt/H), D 11a: 1696–1702; D 11b: 1705–1713; D 11f: 1702–1710.

²³ AFSt/H, D 11c–11e: 1711–1721, 1744–1752.

²⁴ AFSt, Schularchiv, A IV 216: 11 fő (1716–1724); AFSt/H, D 24a: 71 fő (1728–1755); AFSt/H, D 24b: 43 fő (1754–1786).

– vagy pedig már egyetemistaként érkezve belépi az informátori rendszerbe, hogy aztán szorgalommal és tehetséggel ismét itt küzdje magát egyre feljebb.

Ha valaki legalulról indul, akkor az árvák sorába lép. A viszonylag gyér adatok arra utalnak, hogy a magyarországi árva gyerekeket többnyire a török háborúból hazatérő tisztek hozták Halléba. A szülők között még egy markotányosnő is akad, egy a hadjárat során elhunyt „Kurácsi mama”. Mivel a későbbiekben kizárólag fiúk példáit ismertetem, itt most kivételesen két lány, Magdalena Ungar [257] és Anna Dorothea Luch [152] értékelését idézem, amelyek jól illusztrálják a bejegyzések szokásos stílusát:²⁵

[257]	Apátlan, anyátlan árva. Még a betűket sem ismeri. A városba került egy parókakészítőhöz cselédként.
[152]	Valamennyit betűzget. Noha rossz gyerek volt, de mivel időnként mégis néhány jó tulajdonságot mutatott, mint például szenvedélyt az imádkozásra, ezért még jó reménnyel vagyunk iránta.

A magyarországi árvák közül – szemben a Juliane Jacobi által felismert általános előmeneteli tendenciákkal – csak viszonylag keveset találtak elég tehetségesnek ahhoz, hogy bekerüljenek a *Latina*-ba. A *Latina* magyarországi tanulóinak száma azonban ennél magasabb, mivel néhány jó módú polgári szülőktől származó diáktársuk is idekerült. Ők az árvaházban szállást és ellátást is élveztek, jutányos összegért. Szüleik azt remélték, hogy ez a kissé speciális nevelés magasabb színvonalú műveltséghez és garantált keresztény erkölcsi fejlődéshez vezet. Ezt a stratégiát hosszútávú tervezés jellemezte: a *Latina*-ban eltöltött jó néhány év után ezek a tanulók kivétel nélkül az egyetemen folytatták tanulmányaikat. Társadalmi szempontból a latinisták túlnyomórészt a királyi Magyarország városi-polgári miliőjéhez tartoztak (a szabad királyi városokból és a bányavárosokból).

A *Paedagogium* diákjai több szempontból is különböztek a *Latina* tanulóitól:

- Többnyire rövidebb időre jártak az intézményekbe;
- inkább nemesi, mint polgári származásúak voltak;
- tartózkodásuk elsősorban az egyetemi tanulmányok követelményeihez való felzárkóztatásra irányult;
- mindazonáltal gyakran úgy tértek haza, hogy előtte nem iratkoztak be az egyetemre;
- és ez a tanulási forma különösen vonzó volt az erdélyi szász városi nemesség számára.

A következőkben öt szemléletes példát mutatok be az „árvaházi karrier” fogalmára.

Az első alany, a városszalónaki Johann Andreae [007] az árvaház és a *Latina* után lett teológushallgató az egyetemen és tért vissza informátorként a *Franckesche Stiftungen* iskoláiba. Évekig nagy dicséretet kapott a feljegyzésekben, majd egyszerűen eltűnik a színről, még esetleges korai halálát sem jegyzik fel. Tucatnyi leveléből ítélve meglehetősen neurotikus és a világtól elforduló volt.

A másodikról, a beszercebányai Stephan Anton Kochlatschról [135] már többet tudunk, aki hasonlóan az árvaház és a *Latina* után került be az egyetemre, ott orvosi doktorátust szerzett és visszatért hazájába, értékelése szokatlanul szűkszavú.

[007]	Egészen rendkívüli. Szívből féli Istent és egyetemi tanulmányokat szeretne folytatni.
[135]	Még jól viselkedik. 1713 húsvétján elbocsátottuk az egyetemre.

Torkos Justus János [255] több szempontból is problémás gyermek volt, mind szülei, mind August Hermann Francke számára, aki gyakran folytatott kellemetlen levelezést kicsinyes és aggódó apjával. Ez az apa, Andreas Torkos, győri lelkész, egyszemélyben a „magyar pietizmus atyja” is volt – legalábbis az ilyen címkeket kedvelő 19. századi történetírás számára. A *Latina* diákjaként ő is az

²⁵ A félkövér számok a hamarosan megjelenő életrajzi adattár sorszámai, ahol mind az értékelések eredetije, mind pontos levéltári jelzetük is megtalálható: CSEPREGI Zoltán, *Magyarországi és erdélyi diákok a ballei Franckesche Stiftungen intézményrendszerében (1696–1787): Protopográfiai adattár* (Szeged: SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék; Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2025) (megjelenés előtt).

árvaházban lakott, bár természetesen nem sorolták az árvák közé. Nevelőinek fáradozása nem volt hiábavaló, a tanítvány meglepően hamar orvosi doktorátust szerzett, és fényes orvosi karriert futott be Magyarországon. Kivételesen még halálának időpontja is ismert.

A következő példa, Wagner (Bognár) György [261], származását tekintve az előzőtől nem sokban különbözik, egy győri lelkész unokája volt, akit félárva létére sem írtak be az árvák közé. A *Latina* elvégzése után teológiát tanult az egyetemen és közben a *Freitisch* áldását élvezte. Hazatérve a győri evangélikus középiskolát igazgatta. Az ő érdeme volt – más közvetítők mellett –, hogy a hallei pedagógiai újításokat Győrbe is elvitte, és a győri iskolának hírnevet és népszerűséget szerzett. A győri gimnázium a magyarországi görögkeletiek (szerbek, románok, görögök) körében is igen keresett iskolává vált. Wagner idején történt, hogy egy levélíró panaszkodott a győri nem magyar ajkú vendégtanulók nagy száma miatt.²⁶ Bár Wagner elődei az iskola vezetésében szintén volt hallei peregrinusok voltak, ő volt az első, aki Francke pedagógiáját az iskolában töltött idő alatt is a saját bőrén tapasztalhatta meg. A különösen sikeres győri tanári évek után Wagner a korban szokásos mintát követve lelkészi pályára lépett.

Negatív karriert futott be viszont Halléban a barcarozsnyói Christian Pest [181], akiről még sokat látott nevelői is frusztráltan lemondtak: négy hónap után *War sehr dumm!* értékeléssel inkább hazaküldték.²⁷ Brassóban sem sikerült kivívnia tanárai tiszteletét. 250 év alatt ő volt az egyetlen, akit a gimnázium matrikulája a *nebulo nebulonum* ('mihaszna semmirekellő') megjegyzéssel illetett.²⁸

A Francke-féle pedagógia értékéről már a 19. században heves viták bontakoztak ki, és az egymással homlokegyenest ellenkező megállapítások a mai neveléstörténeti diskurzusra is jellemzőek. Juliane Jacobi egyrészt a humanista tanterv kibővítését tekinti előremutató újításnak a *Latinában* és a *Paedagogiumban* (a nyelvi készségek fejlesztése mellé társul a földrajz és a történelem, tovább matematika és fizika is²⁹), másrészt szerencsés körülményként könyveli el, hogy nyomdájára révén az árvaház közvetlenül részt vehetett a tankönyvfejlesztésben is.³⁰ Fritz Osterwalder ennél szélesebben határozza meg a hallei vívmányokat: szerinte az itteni tantervek univerzalista igénnyel léptek fel, az elismert tudományok összességét igyekeztek közel vinni a tanulókhoz még pedig empirikus szemléltetéssel és a tanárok módszertani képzésével. Ehhez társult a személyiségfejlesztés igénye, természetesen a kor diktálta vallásos keretben, de még akkor is egyénre szabottan, a diákok érettségi foka szerint. Osterwalder szerint ez a kettő, az univerzalizmus igénye és az individualitás figyelembevétele vezet el majd a modern iskolához.³¹

Gertrud Zaepernick viszont az igazgató és az informátorok által hetente tartott értekezletek jegyzőkönyvei alapján arra a következtetésre jut, hogy az állandó ellenőrzés, a megfélemlítés és a büntetés eszközeivel nevelt diákok lényegesen kevesebbet tanultak a reáliákból, és leendő hivatásukra sokkal kevésbé készítette őket föl az iskola, mint azt a gazdag tanrendből gondolnánk. Megközelítőleg

²⁶ „Nec illud silendum est, nisi iam calleat Hungarica, vix ac ne vix quidem apud Iaurinenses quidquam profecturum. Sunt enim illic Slavis et Germanis, intra scholae cum primis parietes, plena omnia. Si pax nobis, quod speramus, redderetur, melius puero consuleretur, si Vásonium ad reverendum Bárany dimitteretur, cum illic Hungarica sunt omnia.” SZELESTEI N. László, kiad., bev., jegyz., *Bél Mátyás levelezése, Commercii litteraria eruditorum Hungariae* 3 (Budapest: Balassi, 1993), 41 (35. sz.).

²⁷ „Sitzt in Cl. VII Lat. will noch Studiren u. es mit Gebeth im Nahen des Herrn anfang[en]. Excessit d. 24. Dec[embris] 1724. War sehr dumm.“

²⁸ „Iste nebulo nebulonum sine valedictione abivit.“ Friedrich SCHIEL, *Matrikel des en. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810* ([Kronstadt: s. typ.], 1867), 105.

²⁹ Thomas J. MÜLLER-BAHLKE, „Der Realienunterricht in den Schulen August Hermann Franckes“, in *Schulen machen Geschichte: 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hg. von Paul RAABE, Daniel CYRANKA und Joachim DIMANSKI, *Kataloge der Franckeschen Stiftungen* 4, 43–65 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 1997).

³⁰ Juliane JACOBI, „Pädagogische Avantgarde um 1700: Franckes Schulgründungen im Kontext ihrer Zeit“, in *Die Welt verändern: August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*, hg. von Holger ZAUNSTÖCK, Thomas MÜLLER-BAHLKE und Claus VELTMANN, *Kataloge der Franckeschen Stiftungen* 29, 215–224 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle; [Wiesbaden]: Harrassowitz Verlag, 2013).

³¹ Fritz OSTERWALDER, „August Hermann Franckes Pädagogik und Schulsystem in Europa“, in *Tief verwurzelt – hoch hinaus*, hg. von Metta SCHOLZ, Holger ZAUNSTÖCK und Claus VELTMANN, *Kataloge der Franckeschen Stiftungen* 33, 165–172 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2015).

még mindig tízszer annyi időt fordítottak a klasszikus nyelvekre, mint a modern tudományokra vagy a praktikus ismeretekre.³²

Ha összehasonlítjuk a magyarok és erdélyiek jellegzetes viselkedésmintáit a hallei intézményekben, egy különbség azonnal szembeötlő. Ha az „intézeti karriert” alulról (árvák) felfelé (a *Paedagogium* tanárai) vizsgáljuk, a magyarországiak mellett egyre több erdélyi szásztt találunk: ez a jelenség valószínűleg nyelvi tényezőkre vezethető vissza. Utóbbiak anyanyelvi beszélőként igényesebb feladatokat tudtak ellátni, mint magyar vagy szlovák ajkú honfitársaik.

	<i>Hungari</i>	<i>Transylvani</i>	<i>Összesen</i>
<i>Árva</i>	9	2	11
<i>Freitischler</i>	37	24	61
<i>Latina-diák</i>	21	3	24
<i>Paedagogium-diák</i>	17	18	35
<i>Informátor a német iskolákban</i>	59	67	126
<i>Informátor a Latinában</i>	7	11	18
<i>Informátor a Paedagogiumban</i>	1	1	2

A nem német nyelvterületről érkező diákoknak természetesen nehezebben kellett megküzdeniük ezekkel a kihívásokkal. Hogy két példát hozzak erre, két szlovákot említek, Georg Matthaeit Rajec városából [159] és Georg Kubanyt a lipthói Deménfaluból [143]. Az előbbi még megjelenik 1728-ban a tübingeni egyetemen, hogy aztán teljesen eltűnjék a forrásokból, míg az utóbbi 1746-ban bekövetkezett haláláig a pozsonyi líceum népszerű és megbízható tanára maradt.

[159]	Georg Matthaei a magyarországi Rajecről (szül. 1704) 1727-ben jött a hallei egyetemre és 1728. április 9-én került a német fiúiskolába. Hívónak tűnt, ismeretei nem voltak meggyőzőek, rossz előadó volt és nem tartott fegyelmet. 1728 októberében búcsú nélkül otthagyta a tanítást.
[143]	Georg Kubani Magyarországról (szül. 1705) 1728-ban jött Halléba és 1730 decemberében a leányiskolába. Istenfélő, jól felkészült, beszéde nem jól érthető, mert a német nyelvet nem bírja; a fegyelmezés szintén nem megy. (1731 októberében hazatért.)

Az ellenpéldák, meglehetősen jobb osztályzatokkal, a túlnyomórészt németajkú Korpona és Dobsina bányavárosokból származnak. Matthias Ursinit [258] végül egy tisztán magyar faluba, Sajógömörbe szentelték fel prédikátornak. Ott 19 évig szolgált. Az ő esetében nagyon különleges a többnyelvűség: származását tekintve szlovák, neveltetése és kulturális képzése szerint német, végül pedig hivatására nézve magyar prédikátor. Sokkal kezelhetőbb és nyelviileg is kiegyensúlyozottabb Georg Gotthard [091] pályafutása, aki 20 évig volt iskolaigazgató szülővárosában, Dobsinán, majd 13 évig Lőcsén.

[258]	Matthias Ursini a magyarországi Korponáról (szül. 1703) 1727-ben jött a hallei egyetemre és 1728 áprilisában a leányiskolába. Szívvel félt Istent, jól felkészült volt, egyre jobban belejött a beszédbe, és ami a német nyelvet illeti, továbbá remekül fegyelmezett. 1730 májusában hazatért (ahol lekösz lett).
[091]	Georg Gotthard a magyarországi Dobsináról (szül. 1706). Áprilisban jött az egyetemre és 1730 júniusában a mittelwachei iskolába. Istenfélő, a tanulásban szorgalmas, előadásmódja meglehetősen, és keményen, kapkodva fegyelmez. (Most már az előadás és a fegyelmezés is jó. 1732 áprilisában hazament házitanítói állásba.)

³² Gertrud ZAEPERNICK, „Kurzer Bericht vom Pädagogium Regium 1695–1784“, in *Schulen machen Geschichte: 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hg. von Paul RAABE, Daniel CYRANKA und Joachim DIMANSKI, Kataloge der Franckeschen Stiftungen 4, 67–82 (Halle [Saale]: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 1997).

Ennek a gondolatmenetnek a befejezéseként három szokatlanabb életutat szeretnék kiemelni. A bazini Johannes Borott [034] a németországi diákevek és a hallei árvaházban szerzett informátori gyakorlat után hazatérve 1783-ban a Csehországban újjáéledő evangélikus egyháztól kapott lelkesi elhívást, ott esperesi tisztséget is viselt, majd a zittai cseh emigránsgyülekezet utolsó prédikátoraként fejezte be pályafutását. A brassói Martin Litschken [151] hallei egyetemistaként az árvaház iskoláiban tanított és innen hívták el 1781-ben a hallei *Institutum Judaicum et Muhammedicum* zsidómisszionáriusának. Missziós utat tett német, osztrák, magyar és svájci területeken, útinaplója nyomtatásban is megjelent.³³ A szepesszombati Johann Jacob Werner [273] a *Latina* elvégzése után került a hallei egyetemre, majd Lipcsébe. Árvaházi informátorként Halléban kiváló értékeléseket kapott. 1783-ban a pozsonyi líceumban kezdett tanítani, majd 1788-ban ugyanott pappá is szentelték, de másfél év szolgálat után nem egészen harmincévesen váratlanul elhunyt.

[034]	Johannes Borott Magyarországról (szül. 1758). Pozsonyból érkezett 1781-ben Szent Mihálykor az itteni egyetemre és 1782 márciusában informátor lett a leányiskolában, de ezt novemberben már feladta, mert a lelkesi készségekre akart koncentrálni, ugyanis hazahívták prédikátornak. Összeszedett ember, szép ismeretekkel rendelkezik; az előadásmód ment, de a fegyelmezés túl szelíd és elnéző volt. (Prédikátor lett a csehországi Haaberben, ahonnan 1787-ben húsvét után látogatást tett Halléban és az árvaházban vendégeskedett. Hivatalának fáradalmi miatt – télen ugyanis gyakran a szabad ég alatt kellett istentiszteletet tartania – hallása károsult, amit itt szeretett volna kikúrálni. Innen hazájába indul, ahol jobb ellátást remél. De mégis visszatért a gyülekezetéhez.)
[151]	Martínus Litschken Erdélyből (szül. 1750). 1772 húsvétján iratkozott be az egyetemre és 1773 júniusában lett informátor a fiúiskolában. Igaz istenfélelem ugyan nincs benne, de jó ismeretekkel és férfias erkölcsökkel rendelkezik, valamint igyekszik megszerezni a jó fegyelmezés és a tanítás készségét. (1779 áprilisában feladta, 1781-ben zsidómisszionárius lett.)
[273]	Johann Jacob Werner Magyarországról (szül. 1757). 1778-ban Szent Mihálykor Zittauból érkezett ide az egyetemre és 1779 augusztusában lett informátor a fiúiskolában. Jó remény van, hogy eljut az igaz istenfélelemre. Rendelkezik valamelyes ismeretekkel, melyeket szorgalmasan művel. Jó az előadásmódja. Összeszedetten és tiszteletreméltóan viselkedik. Atyai módon fegyelmez. (1780 júniusában elment.)

Hadd foglaljam össze a legutóbbi megállapításokat röviden négy tézisben:

- A magyarországiak és erdélyi növendékek az „intézményi karrier” minden szakaszán megtalálhatók.
- Bár számuk a beiratkozott egyetemi hallgatók számához képest csekélyebb (ennek kevesebb mint a fele), a gyakorlatban mélyebben elsajátíthatták a hallei mintákat és eszméket.
- Minél magasabbra jutunk az „intézményi karrierben”, annál több erdélyi szász található, ami valószínűleg nyelvi okokra vezethető vissza.
- A feljegyzések néhány hézagossága ellenére az egyes növendékek előmenetelét nagyon jól dokumentálták.

³³ „Zweyter Abschnitt: enthält einen Auszug aus Hrn. Litskens Tagebuche vom Jahr 1782”, Fortgesetzte Nachricht von der zum Heil der Juden errichteten Anstalt: nebst den Auszügen aus den Tagebüchern der reisenden Mitarbeiter 11 (1787): 25–170.